

Жұмаділ А.Қ.
**Қазақстанның ежелгі
тайпалары мен қазақ
халқының әдет-ғұрып және
салт-дәстүрінің
өзара сабақтастығы**

Қазақ халқы Қазақстан жерінде және жалпы Орталық Азияда б.д.д. I мыңжылдықта мекендеген ежелгі сақ, ғұн, үйсін тайпаларының тікелей ұрпағы және мұрагері. Сондықтан да сол тайпалардан қалған салт-дәстүрлердің, дүниетанымның қазақ халқының бойында сақталуы, олардың арасындағы этникалық сабақтастықтың еш үзілмегенін көрсетеді.

«Тарихтың атасы» аталып кеткен Геродоттың «Тарих» атты тоғыз кітаптан тұратын еңбегінде сақтардың тарихы мен дәстүрлері, наным-сенімдері мен дүниетанымдық құндылықтары жайлы көптеген мәліметтер келтірілген. Сақтардың бұл дәстүрлері қазақ халқында бүгінгі күнге дейін сақталған.

Сақ заманынан қазақ халқына жеткен, халықты айрандай ұйытып отырған ғұрыптың бірі – бата беру, дұға оқу. Есік қорғанынан табылған 26 әріптен тұратын жазуы бар күміс тостаған соның дәлелі.

Түйін сөздер: дәстүр, ғұрып, наным-сенім, қару, сақ, қазақ.

Zhumadil A.K.
**Continuity of ceremonies and
tradition of the Kazakh people
with ancient tribes of Kazakhstan**

The Kazakh people are the direct descendant and the successor living in I BC in the territory of Kazakhstan and in Central Asia ancient tribes of saks, hunny and usuny. Remained at Kazakhs and traditions of these tribes tell outlook, ceremonies about continuity and integrity of ethnic continuity between them.

Herodotus who know as «The father of history», in the work «History» which consists of nine books, provides many data on history, traditions, belief and value of outlook of saks. All these traditions remained at the Kazakh people and to this day.

One of ceremonies reached us from saks – reading «бата», a spell. In the Issyk barrow found a silver bowl testifies with an inscription from 26 signs.

Key words: traditions, ceremonies, beliefs, weapon, saks, Kazakhs.

Жұмадил А.К.
**Преемственность обрядов
и традиций казахского народа
с древними племенами
Казахстана**

Казахский народ является непосредственным потомком и наследником живших в I тыс. до н.э. на территории Казахстана и в Средней Азии древних племен саков, хунну и усуней. Сохранившиеся у казахов миропонимание, обряды и традиции этих племен говорят о неразрывности и целостности этнической преемственности между ними.

Геродот, названный «Отцом истории», в своей работе «История», которая состоит из девяти книг, приводит много сведений об истории, традициях, верованиях и ценности миропонимания саков. Все эти традиции сохранились у казахского народа и по сей день.

Один из обрядов, дошедших до нас, от саков, – чтение «бата», заклинания. Об этом свидетельствует найденная в кургане Иссык серебряная чаша с надписью из 26 знаков.

Ключевые слова: традиции, обряды, верования, оружие, саки, казахи.

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ
ЕЖЕЛГІ ТАЙПАЛАРЫ
МЕН ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ
ӘДЕТ-ҒҰРЫП ЖӘНЕ
САЛТ-ДӘСТҮРІНІҢ
ӨЗАРА
САБАҚТАСТЫҒЫ**

Қазақ халқы Қазақстан жерін және жалпы Орталық Азияны мекендеген ежелгі сақ, ғұн, үйсін тайпаларының тікелей ұрпағы, мұрагері. Ал біркелкі шаруашылық мәдени типтің қалыптасуы қола ғасырынан басталса, онда соңғы бес мың жылдың ішінде қазақ халқының қалыптасу барысы сол ежелгі тайпалардан бастау алып, олармен этникалық сабақтастығы еш үзілмеген.

Керек десеңіз «қазақ» атауының шығу төркінін түсіндіруде қазақтың «қас батыр» дегені сияқты «қас-сақ», «нағыз сақ» дегеннен шыққан деген жорамалдар бар.

Егер бір этникалық топты басқа бір этникалық топ орнын басып, ауыстыратын болса онда алдыңғы халықтың салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, дүниетанымы, тілі түгел өзгереді, тіпті жойылып кетеді. Ал археологиялық және жазба деректерге мұқият зер салатын болсақ б.з.д. I мыңжылдықта өмір сүрген сақтардың бүтіндей салт-дәстүрі, дүниетанымы қазақ халқының бойынан табылып отыр. Сонда сақтар мен қазақтардың ортақ қасиеті қандай? Жазба деректер мен этнологиялық мәліметтерді салыстыру барысында олардың ар мен намысты, ерлік пен өжеттілікті қатты қастерлейтіні бірден байқалады.

«Тарихтың атасы» аталып кеткен Геродоттың «Тарих» атты тоғыз кітаптан тұратын еңбегінде сақтардың тарихы мен дәстүрлері, наным-сенімдері мен дүниетанымдық құндылықтары жайлы көптеген мәліметтер келтірілген [1]. Сақтардың ішкі рухы, мінезі көрінетін мынадай мәлімет бар: «Сақтар екі нәрсемен мақтан етеді, – дейді Геродот, – бірі атпен шауып келе жатып садақ тартқандағы мергендігімен, екіншісі – әрқашанда тек шындықты айтатындығымен!» Байқайсыз ба, сақтар бұны өз арасында емес, басқа халықтардың алдында мақтан етеді. Өйткені, біреудің бет-жүзіне қарамай, тайсалмай шындықты тіке айта алатын адам өзін-өзі шынайы еркін сезінуі керек. Ол тек сайын далада еркін өмір сүрген адамының қолынан келетін қасиет. Сақтар басқа халықтардың ондай емес екенін, сол себепті өздерін басқалардан бір бас биік тұрғанын байқаған соң сол қасиетін мақтан еткен. Сондықтан да осындай қасиеті бар халықты немесе адамды «қас-сақ» деп саққа ұқсату немесе теңеу әбден заңды. Сақтардың бұл қасиеті қазақ халқының бойында да сақталған. «Айтпаса сөздің атасы өледі!», «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ!» деген қазақ ішіндегі шерін, бар ойын

кімнің алдында болса да бүкпестен жайып салмаушы ма еді.

Талай жаугершілік заманда дана да батыр балаларымыз білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен қазақтың кең-байтақ жерін жаудан сан рет қорғап, аман алып қалып, бізге аманат етіп қалдырды. Сақ, ғұн сияқты қазақ халқы да әскери іске үлкен мән беріп, әскери дәстүрлерді қатты ұстанған. Қазақтар сақ тайпалары сияқты қару-жарақты қастерлеп, оларды өздерінің салт-дәстүрлерінде көптеп қолданған. Қаруды қолдану функциясы тек ұрыстағы қажеттілікпен шектелмеген. Сақ заманында қару сыйыну объектісі [1]. Сонымен қатар, қару әлеуметтік жіктің символы да болған. Қаруды тек еркін адам, қауымның тең мүшесі ғана ұстайтын. Тіпті, бас көтеріп, өздеріне қарсы шыққан құлдарға сақтар қару емес қамшы жұмсаған [1, 188 б.]. Геродот келтірген сақтардың пайда болуы туралы үш аңызда үш әлеуметтік топтың символын: айбалтаны (жақ) – жауынгерлік сословиенің белгісі, тостағанды – абыздардың символы, соқа мен қамытты (белдік) қатардағы қауым мүшелері – малшылар мен егіншілер символын қолына ұстай алған адам ғана патша бола алады. Бұл жерде қару – әскери сословиенің белгісі ретінде қолданылып тұр. Осы белгілер сақ, көне түркі және қыпшақтардың балбал тас мүсіндерінде көрініс тапқан [2, 13 б.]. Қарудың символдық мәні түркі дәуірінде көп кездеседі. Көне оғыздарда жақ хандықтың белгісі болған [2, 46 б.]. Ал шорстарда рудағы адам саны садақтың санымен анықталса, кумандиндіктер қол қойғанда садақтың белгісін салатын. Түркі ұлыстары мен тайпаларының құрылымы «оқ» атауымен аталған. Көне түркі жазуларында «он оқ будун» – «он оқты ел», «он оқ елі» деген атаулар бірнеше рет кездеседі. Оғыздардың да екі үлкен тобының «боз оқ» пеп «үш оқ» деген атауының этимологиясы садақ оғымен байланысты. Сонымен қатар, жақ пен оқ түркі тайпаларында әлеуметтік құқықтық қатынастардың белгісі ретінде де қолданылған. Көне түркілерде жақ – сюзсрендікті, билікті білдірсе, оқ – вассалдықты, бағыныштылықты білдірген. Одан басқа «оқ» жорыққа, аңға немесе той-думанға шақырудың, сыйластық пен махаббаттың белгісі болған [3, 20-21 бб.]. Геродот «сақтар жақсы көрген әйелге көңілін жебе салынған қорамсағын қалдыру арқылы білдірген» [1, 21 б.] дейді. Қарап отырсаңыз, бүгінгі ғашықтықтың белгісіне айналғын жебемен жаралаған жүрек бейнесінің түп тамыры сақ дәстүрінен бастама алады. Ал керісінше, елшіден қару жіберу соғыс ашудың белгісін білдірген.

Жоғарыда айтып кеткендей, ежелгі тайпалар дәстүрінің қазақ халқының салт-дәстүрлерінде айнымай сақталуы олардың этникалық сабақтастығын көрсетеді. Қазақ халқы сақ, ғұн, түркі тайпаларының тікелей мұрагері ретінде олардың қару-жарақпен байланысты салт-дәстүрлерін де сақтап қалған.

Тәуке ханның «Жеті жарғысы» бойынша тек қару асынған адам ғана қоғамның толық құқылы мүшесі бола алады. А. Левшин жарғыдағы бұл бапты былай келтірген: «Бірде-бір қазақ халық жиналысына қарусыз келуші болмасын. Қарусыз келген адам дауыс беру құқығынан айрылған және ондайларға жастар орын бермейтін. Қару ұстауға жараған әрбір адам (сұлтандардан басқа) жыл сайын өз дүние-мүлкінің 20-дан бір бөлігін ханға және ел басшыларына алым ретінде төлейтін» [4, 370 б.]. Қазақ қоғамында да қару билік символы ретінде өз мәнін жойған жоқ. Қазақ хандары сайланғанда, оларды ақ киізге көтергеннен кейін ханның беліне алтын балдақты қылыш байланатын [2, 46 б.]. Жалпы, оқшантай, шақпақ, ілінетін кісе белдік ерте заманнан бері жауынгерліктің белгісі болған. Оның әшекейі, салпыншақтарының саны жауынгердің қоғамдағы дәрежесіне сай болған: атақ-даңқы артқан сайын әшекей-салпыншақтары көбейе түскен. Ал белді кісе-белдікпен буып тұруының семантикасы адамның қызмет етуге, белгілі бір әрекетке дайын тұруын білдірген [5, 96 б.]. Қазақ тіліндегі «Тәуекелге бел буу», «белін буып кірісті» сияқты тұрақты сөз тіркесі осыны дәлелдейді.

Сақтар сияқты қазақтар да қаруды қатты қастерлеген. Ол жайында халық ауыз әдебиетінен көптеген мәлімет табуға болады. Жырларда қару-жарақтар тек өзінің жеке атауымен ғана емес, қару элементтерінің атымен немесе қарудың түр-сипатына, түсіне, жасалу әдісі мен материалына байланысты аталады.

Мысалы, жырларда найзаға байланысты мынандай атаулар кездеседі: толғамалы ақ найза, емен сапты найза, алты құлаш ақ найза, егеулі найза, жалаулы найза, күмбезді найза, қарағай найза, жебелі найза, қималы найза, қоңыраулы найза, шашақты найза, сырлы найза т.б. Сондай-ақ семсер мен қылышқа байланысты атаулар: ақ семсер, алты құлашты ақ семсер, көк семсер, алмас қылыш, жалаң қылыш, болат қылыш, алтын балдақ ақ қылыш, алдаспан, наркескен т.б. Садаққа байланысты: бұлғары садақ, бұқаржай, көн садақ, қарағай садақ, т.б.; мылтыққа байланысты: алты қырлы ақ мылтық, ақ сырық мылтық, берен мылтық, білтелі мылтық, күмісті мылтық, орама мылтық, мысық құлақ мылтық, он екі құр-

сау жез айыр мылтық, сыр мылтық т.б. [6]. Қайран бабаларымыз болашақ ұрпақ соларды біліп жүрсін деп әдейі осылай істеп кеткендей.

Қазақ үшін қару тек ұрыс құралы ғана емес. Қару – батырдың жанды серігі іспеттес. Жырларда батырлардың өз қаруымен серт жасасатын жерлері бар:

Алты атқа алған адырна,
Ата алмасам маған серт!...
Шым жібектен ескен кірісі,
Үзіліп кетсе саған серт!

Қазақ ертегілерінде де батырдың жаны оның қаруында болады деп суреттелуінің өзі қарудың қаншалықты қастерлі болғанын көреміз. Сондықтан да қазақтар қаруды ешқашан да қадірсіз іске жұмсамаған. Бұл жауынгерлік кодекске қайшы болатын [2, 46 б.]. Мысалы түркмендерде дәстүрлі этикет бойынша жақсы қылышты қынан суырып, оны қолданбай қайта орнына салу қаруды қорлау боп саналатын және ердің дәрежесіне сай келмейтін [7].

Қазақтардың дала өмірі туралы біршама мағлұмат беретін Джон Кэстльдің салып кеткен суреттері бойынша қару-жарақ киіз үйдің Қағбаға қарайтын, ерлердің оң жағында керегеде ілулі тұруы керек [8, 63, 64 бб.]. Оған иесінің рұқсатын алмай туыстарынан бастап ешкімге де қол тигізуіге болмайды.

Қазақ халқында адамның шыр етіп дүниеге келгеннен бастап, бақилық болғанға дейінгі барлық әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерде қару қолданылған.

Мысалы, егер екі қабат әйел көпке дейін босана алмай, қатты қиналса оны босандырмай жатқан албасты немесе марту деп сенген. Сол мартуды қуу үшін қылышты қынабынан шығарып әйелдің бас жағында ойнатып, үкі әкелдірген... Үйге еркектер кіріп, екі қолымен етектерін қағып, үлкендері төрге шығып білетін аяттарын оқыса, жастары шығып қару-жарақтарын салдырлататын, бар болса мылтық ататын. Ата-бабалардан қалған сауыт-сайман, кісе, айбалта, найза, қылыш, қамшы тәрізді бұйымдарды үйдің ішіне іліп тастайтын [9, 89-90 бб.]. Бұл қазақтардың қару-жарақтың магиялық қасиетіне сенуінен ертеректе пайда болған дәстүр.

Қарудың орны үйдің ішінде болатындығы туралы жоғарыда айтылды. Ал найза мен сүңгіні үйдің белдеуіне қыстырып қоятын болған. Бұл батырдың үйде екендігінің белгісі және найзаларға әртүрлі дәреже белгілері (байрақ, шашақ, ту) тағылатындықтан бұл кімнің, қай батырдың

үйі екенін, оның дәрежесін, елде әлде жорықта екенін сырттан келген адам біліп отыратын [2, 92 б.]. Сондай-ақ найзаны өлім болған үйде «қара» тұрғызғанда қолданады. «Қара» дегені найза ұшына белгі байлауды айтады, мәйіт жас болса – қызыл, ересекке – ақ, орта жасар болса бір жағы қара, бір жағы қызыл матадан құрап тіккен. Бұл «қаралы үйдің белгісі». Ары-бері жүрген адамдар сол үйде өлім болғанын, марқұмның жас мөлшерін біліп, үйге кіріп көңіл айтқан. «Қара» көтергені ас береміз деген хабар. Сондықтан да әркім қаралы орынға келіп ас-су ішіп дұға етеді, шаршаған тыныс алуға, шөлдеген сусындауға, аштар тойынуға сонда барады, осыдан «қарны ашқан қаралы үйге барсын» деген мәтел қалған [10, 180 б.].

Қайтыс болған батырдың мұрагері жоқ болса бес қаруы өзімен бірге жерленген немесе өзінің өсиеті бойынша біреуге қалдырылатын.

XVIII ғасырдың аяғында өмір сүрген Саржала батыр сексеннен асып тоқсанға қарай жақындағанда момын, шаруа балаларына көңілі толмай: «Апырмай, тәңірім өзіме теңдес бір ұл бермеді-ау, ... мына сауыт-сайман іріп-шіріп далада қалар ма екен» – деп қалың ойға батып жүреді. Бір күні үзіңгілес жолдастарымен ат үстінде келе жатып, ойнап жүрген көп баланың үстінен шығады. Қару-жарақтарын асынып, суыт жүріп, сатырлап қыр астынан қапелімде шыға келген батырлар балалардың зәресін ұшырып, қатты қорқытады. Шошып қорыққан балалар тым-тырақай қаша жөнеледі. Тек бір бала ғана тұрған орнынан қозғалмай, бұқа болып өкіріп, топ алдындағы Саржала батырдың атының басына топырақ шаша бастайды... Саржала батыр сол баладан ерен бір қасиет көргендей болып, соның үйіне барып түседі. Бұл үй Тайман ақсақалдың шаңырағы болып шығады. Жаңағы батырлардың атын үркіткен Тайманның төрт баласының бірі – Исатай екен. Саржала Тайманға осы бала үшін келгенін айтады да, үстіндегі сауыт-сайманын шешіп, керегенің басына іліп тұрып: «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деген бар. Өз балаларым ренжи қоймас. Менің сауыт-сайманым өскенде осы бала – Исатайжан ие болар», – деп, қолын жайып, батасын беріпті. Ел аузындағы Исатай батырдың сауыт-сайманы Саржала батырдікі дейтін аңыз осыдан қалған көрінеді [11, 13 б.].

Қазақтарда зират басында ертоқым мен найзаны, садақ пен жебелерді т.б. әскери қару-жарақтарды қалдыру арқылы өлген адамның қаншалықты батыр болғанын білдіргісі келген.

Марқұмның құрметіне ас берілгенде де бәйгеден озып келгендерге сыйлық ретінде міндетті түрде сауыт-сайман аталатын болған [12, 16, 27 бб.].

Сонымен қатар, қазақтардың әдеттік құқық нормалары бойынша өлген адам үшін төленетін құнның ішіне қарудың кейбір түрлері мен сауыт кірген. Мысалы, кейбір мәліметтер бойынша өлген ердің құнына 100 жылқы және алты жақсы сұраған 1) күң (құл) 2) Қара нар 3) Ақ сауыт 4) Тұзу мылтық 5) Қара-шолақ ат 6) Қалы кілем [13, 127 б.]. Сол сияқты қарудың кейбір түрлері қалың мал төлегенде де берілетін [12, 29 б.].

Қазақ ең жақын адамын «тамыр» дейді. Көңілдері жарасқан адамдар дос, тамыр болу үшін тамырласу ғұрпын атқарған. Ол үшін жалаң қылышты кеуделеріне айқастырып, құшақтасып, мәңгі дос болып өтетіндігі туралы серт береді [13, 132 б.]. Бұл дәстүр Алпамыс батыр жырында да айтылған. Онда Қаражан Алпамысқа: басында қорыққанымнан дос болып едім..., енді расынан дос болдым, – деп, иман айтып, аспахани қылышты ортасына айқастырып екеуі құшақтасып дос болды деген [14].

Ертеден келе жатқан бұл ғұрыпты б.з.д. I мың жылдықта Геродот былай суреттейді: «Олар (скифтер) үлкен қыш ыдысқа келісушілердің қаны тамған шарап құяды да, оған семсер, жебе, айбалта және найзаны батырады. Бұл ғұрыптан кейін ұзақ дұға оқылып, келісім жасаушылар және сол келісімде қатысып отырған сыйлы адамдар ыдыстағы шараптан ауыз тиеді» [1, 204 б.] делінген. Мұнда шарапқа қан тамызу арқылы ант-су ішу, оған қару салу арқылы куә ретінде адамдармен бірге қарудың қосылуы қаруды жанды құрал ретінде қастерлуден туған дәстүр болып табылады. «Серт бұзылса қылыш қанға боялады» деген қазақ мәтелінің шығу тарихы сол заманға апармай ма?!

Қарудың қай-бір түрін жетік меңгерген батырларға сол қарудың атауы қосымша тіркелген. Мысалы Исатай бастаған көтерілісте Жұмыр Қылыш деген қол бастаған батырлардың бірі. Жұмырға қылыш атауы қосылуының өзіндік себебі бар. Жұмыр жауға шапқанда қылышты сілтеуі басқалардан мүлде өзгеше болады екен. Осыны білген жаудың Жұмырға қарсы келуге дәті шыдамаған деседі. Тағы бір қасиеті батырдың мойнынан қылыш түспеген, тіпті төсекке жатқанда да қылышын асынып жатады екен.

Осындай қасиеттері үшін Жұмырдың атына қосымша Қылыш атауы тіркелген [15, 42 б.].

Қазақтардың дәстүрлі өмірінде қару-жарақпен байланысты салт-дәстүрлермен қатар қаруға байланысты теңеулер мен мақал-мәтелдер, қанатты сөздер тілімізде көптеп кездеседі. Солардың тек кейбіреуін ғана келтіре кетейік. Мысалы, ер жігіттің күшіне толып, «орда бұзар» 40 жасын «қынабынан алынған қылышпен» теңейді [16, 219 б.]. «Қолың көтере алмайтын шокпарды беліңе байлама» деген мәтелмен аталарымыз өндіре алмайтын істі бастама десе, «Қос қылыш бір қынға сыймас» деп бір елде екі басшының, батырдың сыйыспағанын немесе екі билеушіге бірдей қызмет етуге болмайтындығын меңзеген.

«Жеті атасын білмеген – жетесіз» деген мәтелді білмейтін қазақ жоқ. Осында «Жете» деп қылыштың сапқа кіретін бөлігін айтады. Жебенің масақ ішіне кіріп тұрған бөлігін де «жете» дейді. Қылыштың жетесі болмаса ол тіптен ұстауға да келмейді. Сондықтан да «жетесіз» деген сөз тәлім-тәрбие көрмеген, қолдаушысы, тірегі жоқ, қолға тұрмайтын дегенді білдірсе керек.

Сақ заманынан қазақ халқына жеткен, халықты айрандай ұйытатын ғұрыптың бірі – бата беру, дұға оқу. Есік қорғанынан табылған 26 әріптен тұратын жазуы бар күміс тостаған соның дәлелі. А. Аманжолов көп жылдан бергі зерттеулерден кейін оны былай оқуды ұсынды: «Аға, саған бұл ошақ! Бөтен тізеңді бүк! Ұрпақтың азығы көп болғай!» [17, 243 б.]. Ал тура бүгінгі қазақтың дұғасы немесе батасы дерсің. Енді мына көріністі көз алдыңызға елестетіңіз. Тостаған абыздардың атрибуты болғандықтан, бас абыз дұға жазылған тостағанға ғұрыптық сусынын құйып, жиналған халық алдында оны күнге қаратып тұрып осы дұғаны оқып ішеді. Сонда жиналған халық дұға қабыл болсын деп тостағаннан сусын ішкен болып ырымын жасайды. Біздің болжауымыз бойынша дұғадан кейін бет сипау салты осыдан шықса керек.

Сонымен, қазақ халқы ежелгі сақ, ғұн, үйсін, түркі тайпаларының тікелей мұрагері болып табылады. Оның бір дәлелі олардың салт-дәстүрінің, дүниетанымдық ұстанымдарының қазақ халқына өзгеріссіз жетіуі. Сақтардан бастау алатын дәстүр, мәдениет сабақтастығы бүгін де өзімізді ұлт ретінде сақталуымызға көп септігін тигізіп отыр.

Әдебиеттер

- 1 Геродот. История. – М., 1993.
- 2 Ахметжанов Қ.С. Жараған темір кигендер. – Алматы, 1996.
- 3 Курьлев В.П. Оружие казахов // СМАЭ. 1978. – Т.34. – 20-21 бб.
- 4 Левшин А. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы, 1996.
- 5 Курьлев В.П. Казахские кожаные мужские пояса в сборниках МАЭ // СМАЭ. – Т. XLIII.
- 6 Кайдаров А.Т. Доспехи и вооружение воина батыра в казахском эпосе и их этнолингвистическое объяснение // Изв. АН КазССР. Сер.общ. наук. – 1973. – № 6.
- 7 Ботьяков Ю.М., Янборисов В.Р. Холодное оружие Туркмен // Сборник МАЭ. Памятники традиционно-бытовой культуры народов Средней Азии, Казахстана и Кавказа. – Л., 1989.
- 8 Джон Кэстль. 1736 жылы Кіші жүз ханы Әбілқайырға барып қайтқан сапар туралы. – Алматы, 1996.
- 9 Арғынбаев Х.А. Қазақ халқындағы семья мен неке. – Алматы, 1973.
- 10 Құрбанғали Халид. Тауарих Хамса. – Алматы, 1992. – 180 б.
- 11 Құдайбергенов У. Саржала батырдың сауыт-саймандары // Мәдениет және тұрмыс. – 1985. – №7.
- 12 Дневные записки путешествия Капитана Рычкова в киргис-кайсацкую степь в 1771 г. – Спб., 1772.
- 13 Ибрагимова И.И. Этнографические очерки киргизского народа // Русский Туркестан. – Вып. II. – 1872.
- 14 Батырлар жыры. – Т. II. – Алматы, 1986.
- 15 Төтенаев Е. Бұл жерде Жұмыр Қылыш аты аунаған // Білім және еңбек. – 1987. – № 12.
- 16 Нурланова К. Символика мира в традиционном искусстве казахов // Кочевники. Эстетика. – Алматы, – 1993.
- 17 Аманжолов А. К генезису тюркских рун // Орхонские надписи: Кюль-тегин, Бильге-каган, Тоньюкук. – Алматы, 2001. – 256 б.

References

- 1 Gerodot. Istoriya. – M., 1993.
- 2 Ahmetzhanov K.S. Zharagan temyr kygender. – Almaty, 1996.
- 3 Kurylev V.P. Ouzhie kazakhov // SMAE. 1978. – T.34. – 20-21 bb.
- 4 Levshin A. Opisanie kyrgyz-kazachikh ili Kyrgyz-kaisatskykh ord i stepei. – Almaty, 1996.
- 5 Kurylev V.P. Kazakhskie kozhnanye muzhskie poyasa v sbornikakh MAE // SMAE. T. XLIII.
- 6 Kaidarov A.T. Dospexhi i vooruzhennie voina i batyra v kazakhskom epose i ikh etnolingvisticheskoe obyasnienie // Izv. AN KazSSR. Ser.obsh. nauk. – 1973. – № 6.
- 7 Botyakov U.M., Yanborisov V.R. Khlodnoe oruzhie Turkmen // Sbornik MAE. Pamyatniki tradisionno-bytovoi kultury narodov Srednei Asii, Kazakhstana I Kavkaza. – L., 1989.
- 8 Dzhon Kestl. 1736 zhyly Kyshy zhyz khany Abylkhairga baryp kaitkan sapar turaly. – Almaty, 1996.
- 9 Argynbaev X.A. Kazakh khalkundagu semya men neke. – Almaty, 1973.
- 10 Kurbangaly Khalid. Tauarikh Khamsa. – Almaty, 1992. – 180 b.
- 11 Kudaibergenov U. Sarzhala batyrdyn sauýt-saimandary // Madeniet zhane turmys. – 1985. – № 7.
- 12 Dnevnye zapiski puteshestviya Kapitana Rychkova v Kyrgyz-kaisazkuy step v 1771 g. – Spb., 1772.
- 13 Ibragimova I.I. Etnograficheskie ocherki kyrgyzskogo naroda. Russkiy Turkestan. – Vyp. II. – 1872.
- 14 Bатырлар зhyry. – Т II. – Almaty. – 1986.
- 15 Totenaev E. Byl zherde Zhumyr Kylysh aty aunagan // Bylym zhane enbek. – 1987. – №12.
- 16 Nurlanova K. Symvolika mira v tradisionnom iskusstve kazakhov // Kochevniki. Estetika. – Almaty, 1993.
- 17 Amanzholov A. K genezisу turkskikh run // Orkhonskie nadpisi Kul-tegin, Bilge-kagan, Tonukuk. – Almaty, 2001. – 256 b.